

ASSAJOS I ESTUDIS

D'alumna a mestra.
L'accés de les dones al magisteri oficial*
*From pupil to teacher. The entry of women
teachers into the state school system in Catalonia*

Esther Cortada Andreu
ecortad1@xtec.cat
IES Gorgs (Cerdanyola del Vallès)

Data de recepció de l'original: 11 de gener de 2011

Data d'acceptació: 1 de febrer de 2011

ABSTRACT

The aim of this lecture is to analyse the entry of female schoolteachers into the state school system in Catalonia during the second half of the 19th century. By the middle of the century, almost all of the teachers were male. They taught in boys' schools, rural mixed schools and nursery schools. Women could only teach in the scant girls' schools. Nevertheless, the ideology of separate spheres made schoolmistresses indispensable in order to create a necessary schoolgirls' network. The analogies between teaching and maternity were not decisive during the first decades of this process. Despite the urgent need for female schoolteachers, the entry of women teachers into state schools was not a bed of roses. Their training, professional prestige, pay and other working conditions were much worse than

* Conferència pronunciada en el marc de les XIX Jornades d'Història de l'Educació. Dones i educació (Olot, 18-20 de novembre de 2010).

those of their male colleagues. On the other hand, schoolmasters tried to retain their positions. Most of them disagreed with the feminization policy initiated by the Spanish state during the last decades of the century. They insistently defended a teacher's paradigm based on the father figure. The analogies between teaching and maternity arose in order to overcome these resistances to the professional expansion of women teachers. Schoolmistresses didn't accept these inequalities or restrictions and tried to define their own professional model. They developed abilities to negotiate and individual strategies of resistance that should be understood as a form of apprenticeship oriented towards the gestation of a strong professional identity. Their activism and the capacity to generate supportive networks among them were evident in the struggle for equal pay. This achievement was decisive to these women who encroached on a historically male preserve.

KEY WORDS: women teachers, profession, equal pay, 19th century.

RESUM

Al llarg del segle XIX les dones van aconseguir considerables avenços pel que fa a l'educació. La necessitat de crear escoles de nenes i les exigències de tipus moral de la ideologia de les esferes separades van donar lloc a una creixent demanda de dones mestres. En un primer moment, es pensava que seria molt difícil atreure noies amb un mínim nivell cultural, disposades a dedicar-se plenament a la tasca de mestra a canvi d'un salari més baix, encara, que el dels mestres. Així, a les primeres mestres no se'ls va exigir tenir gaires coneixements. Tampoc no es creia que per ensenyar nenes els calgués tenir un nivell acadèmic equiparable al dels mestres de nens. Aquestes premisses es van traduir en una formació, un prestigi professional i unes condicions de treball molt més deficitàries que les dels seus companys. A grans trets, aquestes són les circumstàncies que van acompanyar els primers passos de les mestres d'escola pública del segle XIX. Tot i aquest panorama inicial, el col·lectiu de les mestres va saber maniobrar hàbilment en un medi advers i fer un bon ús dels elements que podien jugar a favor seu per tal de millorar el seu estatus i aconseguir el reconeixement social que creien merèixer. Es pot afirmar que, al tombant de segle, les actuacions i els avenços professionals aconseguits per les mestres arribaven a posar en qüestió alguns dels fonaments de la mateixa ideologia de les esferes separades que, inicialment, havia fet possible la seva incorporació al magisteri.

PARAULES CLAU: dones mestres, professió, igualtat salarial, segle XIX.

RESUMEN

Durante el siglo XIX las mujeres consiguieron importantes logros en materia educativa. La necesidad de crear escuelas de niñas y las exigencias de tipo moral de la ideología de las esferas separadas dieron lugar a una creciente demanda de maestras. En un primer momento, se pensó que sería casi imposible encontrar chicas jóvenes, con un cierto nivel cultural, dispuestas a dedicarse plenamente al magisterio a cambio de un salario aun más escaso que el de los maestros. Por ello, a las primeras maestras no se les exigió tener grandes conocimientos. Por otra parte, para enseñar a las niñas no se creía necesario un nivel académico equiparable al de los maestros de niños. Dichas premisas se tradujeron en una formación, un prestigio profesional y unas condiciones de trabajo mucho más deficitarias que las de sus colegas. A grandes trazos, estas son las circunstancias que acompañaron los primeros pasos de las maestras de escuela pública del siglo XIX. A pesar de este panorama inicial, el colectivo de maestras supo maniobrar hábilmente en un medio adverso y hacer un buen uso de aquellos elementos que podían jugar a su favor para mejorar su estatus y conseguir el reconocimiento social que creían merecer. Se puede afirmar que, a finales de siglo, las actuaciones y los logros profesionales conseguidos por las maestras llegaron a cuestionar algunos de los pilares de la propia ideología de las esferas separadas que, inicialmente, había posibilitado su incorporación al magisterio.

PALABRAS CLAVE: maestras, profesión, igualdad salarial, siglo XIX.

En iniciar-se el nou mil·lenni i fer un balanç del segle que hem deixat enrere, diverses anàlisis han proposat que el segle XX es recordi com el segle de les dones.¹ Efectivament, al llarg del segle passat, almenys en els països desenvolupats del món occidental, la situació de les dones va experimentar

¹ Vegeu NASH, M. «El segle XX: el segle de les dones». *L'Avenç*, núm. 243 (2000), pàg. 30-36; CORTADA, E. «Com s'han educat les nenes a l'escola primària», *Un segle d'escola a Barcelona. Acció municipal i popular. 1900-2003*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, Octaedro, 2003, pàg. 128-137; i «Feminisme i educació als inicis del segle XX», *Pedagogia, política i transformació social (1900-1917). L'educació en el context de la fundació de l'Institut d'Estudis Catalans*. Barcelona: Societat d'Història dels Països de Llengua Catalana, Institut d'Estudis Catalans, 2008, pàg. 199-226. Vegeu també FLECHA, C. «Educació de les dones i feminismes en el segle XX», *Temps d'Educació*, núm. 24 (2000), pàg. 169-189; BALLARÍN, P. *La educación de las mujeres en la España contemporánea (siglos XIX-XX)*. Madrid: Síntesis, 2001; i NASH, M. «Feminisme català i presa de consciència de les dones», *Revista Literatures*, núm. 5 (2007), pàg. 151-172.

notables progressos, molt especialment pel que fa a l'àmbit educatiu. Això no obstant, cal reconèixer que moltes d'aquestes transformacions van iniciar els seus primers passos en èpoques anteriors i van ser possibles gràcies a l'exemple i les aportacions de dones pioneres que van fer trontollar vells esquemes i van assentar les bases de futurs canvis. Entre aquestes dones capdavanteres, cal destacar les mestres d'escola del segle XIX que, atès el seu nombre, el seu estret contacte amb les futures generacions de dones i el seu protagonisme dins la professió, van jugar un important paper en el procés que estem analitzant.

Durant la segona meitat del segle XIX, les dones de l'Estat espanyol van aconseguir considerables avenços pel que fa al dret a l'educació bàsica. La progressiva entrada de nenes a les aules de les escoles primàries va tenir una doble repercussió. A més d'eleva els nivells d'alfabetització femenins i millorar la preparació intel·lectual d'un nombre creixent de dones, va fer necessària la incorporació al magisteri d'un contingent cada vegada més important de dones mestres.

Els preceptes morals de l'època, basats en els pressupostos del catolicisme i en la ideologia de les esferes separades, dictaminaven que les encarregades de les escoles de nenes fossin dones. Si les nenes havien de rebre algun tipus d'ensenyament reglat que les preparés millor per ser bones esposes i, sobretot, bones mares, no es podia encomanar aquesta tasca als mestres. Les normes del decòrum i la rellevància que es concedia a les labors d'agulla feien imprescindibles les mestres. Aquesta premissa era tan poderosa, que va deixar en segon terme altres consideracions, pròpies també del discurs de la domesticitat, com la suposada inferioritat intel·lectual de les dones, la manca de coneixements acadèmics o la conveniència de no animar-les a sortir de l'espai domèstic que tenien assignat. Podríem afirmar que la urgent necessitat de dones mestres va actuar com a salconduit per poder entrar en un àmbit professional fins aleshores masculí, però no els va obrir de bat a bat les portes del magisteri oficial. Les portes les van haver d'anar obrint elles mateixes des de dins estant. Com veurem a continuació, els pressupostos de la ideologia de les esferes separades van restringir els seus primers passos pel que fa a formació, sou, consideració social, oportunitats de treball, exigències de tipus moral, possibilitats de promoció, etc., però, com també veurem, les mestres de la segona meitat del segle XIX no es van conformar fàcilment, van idear vies d'actuació per superar bona part dels obstacles i van saber fer-se un lloc preminent en el magisteri oficial.

LA FIGURA DE LA MESTRA OFICIAL DE NENES I LA SEVA FORMACIÓ

Com hem vist, a mitjan segle XIX calien urgentment dones mestres per encarregar-se de les noves escoles de nenes, però no existien centres educatius on formar-les. La primera escola normal femenina de Catalunya va ser la de Barcelona, que es va crear oficialment l'any 1861, seguida un any després de la de Tarragona.² Per tant, les primeres mestres només havien de passar un examen en què no se'ls exigia tenir gaires coneixements.³ La facilitat amb què podien aconseguir l'acreditació per exercir, agreujada pels prejudicis respecte de les capacitats intel·lectuals de les dones, afectava negativament el grau d'acceptació social i el prestigi professional de les ensenyants. La mestra novella arribava amb aquest bagatge al seu lloc de destí i sovint es trobava amb una població que la mirava amb recel i un mestre de nens que, a més de ser un home en una professió d'homes, es trobava més o menys arrelat en la comunitat i gaudia d'una reputació i d'un grau d'influència important. A més, si el mestre tenia títol i havia estudiat en una escola normal, podia contemplar la mestra com una intrusa que havia entrat al magisteri sense mèrits propis. Per descomptat que, en aquests casos, tant l'Ajuntament com les famílies consideraven que el mestre era un professional molt més ben qualificat que la nova mestra. Aquesta desigualtat inicial es veia exacerbada pel fet que, durant la primera meitat del segle XIX, un nombre important de mestres de nens s'encarregaven d'ensenyar algunes nenes de la localitat fora de les hores de classe i, per tant, l'arribada de la mestra podia suposar una disminució considerable dels seus minsos ingressos.⁴

Amb aquest panorama inicial, no és d'estranyar que quan analitzem les revistes professionals de mitjan segle XIX, comprovem que la figura de la mes-

² Vegeu MONÉS, J. *L'Escola Normal de Barcelona. 1845-1972*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2000, pàg. 115-119 i NOGUERA, J. *La Escuela Normal de Tarragona (1843-1931)*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1984, pàg. 119-144. Sobre la creació de la normal femenina de Barcelona, vegeu CORTADA, E. «Inicis de les normals femenines, formació professional o batxillerat per a noies», *Educació i Història*, núm. 2 (1995), pàg. 163-168.

³ El reglament d'exàmens de l'any 1839, vigent fins a l'any 1850, només exigia en el cas de les mestres una prova de labors, coneixements de religió, moral i normativa escolar, rudiments de lectura i escriptura i nocions de les quatre regles. Vegeu FIGUEROLA, L. *Manual Completo de enseñanza simultanea, mixta y mixta o intruccionen para la fundación y dirección de las escuelas primarias elementales y superiores*, 3a ed. Madrid: Lib. de Hernando, 1847, pàg. 166. Sobre el model de mestra analfabeta, vegeu SAN ROMÁN, S. *Las primeras maestras. Los orígenes del proceso de feminización docente en España*. Madrid: Ariel, 1998.

⁴ Vegeu CORTADA, E. «De la "calcetera" a la maestra de escuela: expectativas y activismo profesional», *Arenal. Revista de historia de las mujeres* [Granada], vol. 6, núm. 1 (1999), pàg. 37-38, 42-43 i 46.

tra de nenes oficial necessitava un bon temps de rodatge per arribar a consolidar-se. El magisteri públic encara es considerava una professió masculina. Les dones gaudien d'una llarga tradició com a educadores dels seus fills i filles en l'àmbit privat i, també, com a encarregades de les costures, però aquest últim llegat, que podríem considerar de tipus artesanal, en aquells moments no era reconegut com un element positiu, sinó com un llast. Les costureres, dones que cuidaven nens i nenes de les primeres edats i ensenyaven mitja o altres labors a nenes més grans, eren vistes com unes intruses que feien una competència deslleial al magisteri. De fet, quan es van començar a crear les escoles públiques de nenes, les noves mestres oficials van haver de rivalitzar no solament amb alguns mestres, sinó també amb costures i, de vegades, amb escoles de monges protegides pel rector de la parròquia corresponent. Per tant, les noves mestres, quan van intentar fer-se un lloc en el magisteri, no van poder apel·lar a les seves antecessores més properes, perseguides i fortament despregiades pel discurs oficial, sinó que se'n van haver de distanciar per remarcar la seva professionalitat, el caràcter intel·lectual i no únicament manual de la seva tasca i el seu dret a assolir el mateix estatus que els mestres oficials de nens.⁵

En aquelles circumstàncies, sembla que el més indicat era avançar en la professionalització i aconseguir que la formació i la titulació de les mestres fos equiparable a la dels mestres. D'aquesta manera, podrien gaudir d'un prestigi i una consideració social similars. El primer pas en aquest sentit es va produir quan, des de final dels anys cinquanta, van començar a crear-se les primeres normals femenines.

Tot i suposar un avenç important, les normals femenines no van ser ben rebudes per tot el magisteri. Durant les primeres dècades de vida, aquests establiments van ser objecte de moltes crítiques i reticències. A més de ser centres de creació voluntària, així ho establí la Llei Moyano de 1857, i tenir un programa i un professorat molt limitats, l'assistència a classe de les alumnes no era obligatòria. De fet, l'assistència regular a classe de les normalistes trencava molts dels paràmetres del model de dona de l'època i va suscitar una forta polèmica. Es van arribar a fer insinuacions sobre la dubtosa moralitat de les noies que assistien de manera habitual a les classes. Es deia que devien tenir pocs escrúpols morals i que només buscaven la independència econòmica. Es va afirmar que les mestres més fiables eren les que preferien fer estudis privats i després presentar-se als exàmens

⁵ Vegeu CORTADA, E. «De la "calcetera" a la maestra de escuela...», pàg. 32-41 i *Ser mestra a la Catalunya del segle XIX. L'escola pública com a espai professional transgressor*. Lleida: Pagès editors, 2006, pàg. 27-38.

finals.⁶ Davant d'aquestes recels sembla prou probable que les noies matriculades de forma oficial en aquests primers anys ho fessin per absoluta necessitat, perquè eren òrfenes o vídues, o perquè procedien d'entorns familiars on el treball remunerat de les dones no era una novetat.⁷ Tot i que alguns mestres i la directora de la normal de Tarragona van defensar enèrgicament l'assistència obligada, es va imposar el criteri de l'assistència voluntària. La permissivitat es va mantenir fins a la reforma de l'any 1881, promoguda pels liberals en plena Restauració.⁸ Aquesta reestructuració va suposar un canvi transcendent, ja que també va ampliar els programes d'estudis de les normals femenines i els va apropar al nivell d'exigència de les normals masculines.⁹

CONSIDERACIÓ SOCIAL I DESIGUALTAT SALARIAL

El procés d'equiparació entre la formació dels mestres i les mestres, tot i trobar-se en fases embrionàries, va permetre millorar el prestigi de les ensenyants i es va convertir en un dels seus principals arguments a l'hora de reclamar igualtat de sous. Per a les mestres, la qüestió salarial anava estretament lligada a la consideració social que mereixia el seu treball. Quan eren criticades per manca de preparació, per dubtosa moralitat o per suposada arrogància,¹⁰

⁶ Vegeu GUERRA, L. «Escuelas normales de Maestra», *Guía del Magisterio* [Barcelona], núm. 5 (18-2-1860), pàg. 3; i GUERRA, L. «Escuelas normales de maestras», *La Correspondencia del Magisterio de Cataluña* [Barcelona], núm. 47 (19-11-1863), pàg. 373. Sobre els raonaments i la motivació del mestre Lliberat Guerra, vegeu CORTADA, E. «La Llei Moyano i la formació de les mestres. Del manual de fulletó als estudis normals», *La formació inicial i permanent dels mestres. Actes de les XIII Jornades d'Història de l'Educació als Països Catalans*. Vic: Eumo Editorial, 1997, pàg. 63-68.

⁷ L'anàlisi dels expedients d'alumnes corresponents a la segona promoció de l'Escola Normal de noies de Barcelona, el curs 1862-1863, sembla confirmar l'origen social popular i menestral de les primeres normalistes, amb un percentatge del 60% de la mostra, juntament amb un 20% d'òrfenes i un 10% de filles de mestres. Vegeu CORTADA, E. *Les mestres d'escola pública a Catalunya 1857-1900. La definició d'un model professional entre la domesticitat i la transgressió*, tesi doctoral en microfítexs, Universitat de Barcelona, 2000, pàg. 327-345.

⁸ Vegeu l'article de la directora de la normal de Tarragona, Clotilde Sánchez, a *El Monitor de Primera Enseñanza*, [Barcelona], núm. 50 (16-12-1865), pàg. 393-394. Vegeu altres opinions favorables a l'assistència forçosa a AMIGÓ, J. «La Educacion con relacion á la niñez», *El Eco de la Instrucción primaria* [Lleida], núm. 5 (20-2-1863), pàg. 59; i CHAPARRO, R. «Instrucción pública. Parte no oficial. Enseñanza primaria. Artículo III. De la educacion de la mujer», *Revista de Instrucción pública, literatura y ciencias* [Madrid], núm. 25 (24-3-1859), pàg. 386.

⁹ Vegeu MELCÓN, J. *La formación del profesorado en España (1837-1914)*. Madrid: Ministeri d'Educació i Ciència, 1992, pàg. 215-223.

¹⁰ Els atacs contra les mestres podien ser tant bel·ligerants com els del mestre Francesc Burgada: «Las Maestras de nuestros días, preciso y doloroso es confesarlo, salvo un corto número de excepciones tanto más

les mirades dels seus detractors i les seves pròpies anaven dirigides a les normals com a centres encarregats de la seva formació. Per això, la reforma de l'any 1881 va suposar un important estímul en l'empresa col·lectiva per reclamar respecte i autoritat.

Cal recordar que la Llei Moyano de 1857 va seguir les pautes de la legislació anterior i va establir una escala salarial que discriminava les mestres. Les mestres cobraven dos terços del sou assignat als mestres de la mateixa categoria. Algunes mestres de prestigi van començar a denunciar aquesta discriminació ja a principi de la dècada dels anys seixanta. Destaquen Pilar Pascual a Barcelona¹¹ i Micaela Ferrer a Madrid.¹² Elles i altres companyes van insistir infatigablement durant molts anys, totalment convençudes de la justícia i viabilitat de la seva reivindicació.

En un dels primers escrits col·lectius, publicat l'any 1862 per una revista professional barcelonina, les mestres van al·ludir al caràcter intel·lectual de la seva tasca. Al seu parer, aquesta característica les distanciava de les treballadores manuals i justificava el dret a cobrar un salari igual que el dels homes.¹³ Quan alguns mestres contraris a la igualtat recordaven que el nivell de coneixements exigit a les mestres era molt inferior al seu, les mestres recorrien a altres plantejaments diferenciadors per compensar la seva possible inferioritat acadèmica. Argumentaven que l'aprenentatge i l'ensenyament de les labors de costura suposaven un treball afegit, que sovint havien d'endur-se feina a casa i que amb els anys moltes acabaven tenint problemes greus a la vista.¹⁴

honrosas cuanto más corto es el número, no satisfacen las esperanzas que el Gobierno y los pueblos tienen en ellas fundadas [...] Las más de las Maestras, poseídas de una petulante vanidad, ó dominadas, cual otro Luzbel, por la soberbia, se han presentado á los pueblos con el ¡quién como nosotras! [...] Si no hay enmienda, cosa que nos parece muy difícil, aunque con el corazón oprimido de dolor, nos veremos precisados á pedir LA SUPRESION DE LAS MAESTRAS. El mal es grave, de desastrosas consecuencias, y si, en vez de curar la gangrena las Maestras la aumentan con su comportamiento, si en vez de corregir el vicio do quiera que lo encuentren, lo desarrollan, si, en vez de ser el espejo de sus discipulas al reproducirlas su imágen se les presenta esta adornada de una vanidad satánica, antes que esto suceda sepárense las Maestras. Su obligacion es moralizar y no avivar el vicio». Fragments d'un article publicat al diari barceloní *La Corona* i reproduïts a «Un nuevo Orti y Lara», *El Clamor del Magisterio* [Barcelona], núm. 27 (4-7-1867), pàg. 210-211.

¹¹ Vegeu PASCUAL, P. «Dos palabras mas sobre el escalafon de maestros», *El Monitor de Primera Enseñanza*, núm. 8 (16-3-1862), pàg. 60-61; «Retribuciones», *El Monitor de Primera Enseñanza*, núm. 47 (19-11-1864), pàg. 372 i «Posicion social de la Maestra», *El Monitor de Primera Enseñanza*, núm. 6 (9-2-1867), pàg. 42.

¹² Vegeu FERRER, M. «Igualdad de sueldos de los Maestros y Maestras», *La Idea* [Madrid], núm. 24 (1873), pàg. 187-188.

¹³ «Consultas y comunicados», *El Monitor de Primera Enseñanza*, núm. 11 (16-4-1862), pàg. 88.

¹⁴ Vegeu ASBERT, C. «Objeciones», *El Monitor de Primera Enseñanza*, núm. 8 (23-2-1878), pàg. 116.

A final de la dècada dels anys setanta, les mestres van intensificar les seves protestes i peticions. La premsa professional catalana es va fer ressò d'un escrit del magisteri sevillà i d'una crida feta per les mestres de Cadis en què demanaven que totes les mestres enviessin instàncies al ministeri reclamant el dret a cobrar un sou idèntic al dels mestres. Les mestres de Barcelona també van fer arribar un escrit al ministre en què recalaven que no hi havia absolutament cap raó que justificués la desigualtat de sous.¹⁵

Quan l'any 1881 el nou govern liberal va ampliar els programes de les normals femenines i va iniciar una tímida política de feminització del magisteri, les mestres van adonar-se que s'obria una conjuntura favorable a les seves peticions i van iniciar una veritable campanya a favor de l'anivellació de sous.

La primera disposició oficial a favor de la feminització del magisteri va ser el Reial decret de 17 de març de 1882, que va concedir la direcció de les escoles de pàrvuls a les mestres i va igualar el seu sou al dels mestres de pàrvuls en exercici. Els termes del decret deixaven ben clar que l'objectiu del govern era reformar i modernitzar les obsoletes escoles de pàrvuls i substituir progressivament els antics mestres per joves professores dotades de qualitats innates per educar la primera infància.

Aquesta disposició va ser determinant en l'inici de la campanya. Si a les futures mestres de pàrvuls se'ls reconeixia el dret a cobrar un sou idèntic del dels seus col·legues, les mestres de nenes, amb més anys d'experiència, també havien de ser retribuïdes de manera equitativa.

El mateix mes que es va publicar el decret sobre escoles de pàrvuls es va fundar a València una revista professional, titulada *La Institutriz*, que tenia com a principal objectiu aconseguir l'anivellació de sous. La intenció de les redactores era reclamar l'anivellació, no solament a través de la revista, sinó també per mitjà de sol·licituds dirigides a les Corts o al ministre de Foment:

«ó importunando á los Diputados hasta conseguir nuestros justos y legítimos deseos, ya que iguales conocimientos se nos exigen al aspirar al título profesional; iguales derechos por matrículas y expedición de título; iguales pruebas de aptitud en los ejercicios de oposición, y el mismo, ó mayor trabajo, tenemos que emplear en nuestras escuelas para educar á las inocentes niñas que más tarde han de ser esposas y madres; porque además de instruir las en igual

¹⁵ La instància de les mestres barcelonines es troba a *Asuntos generales. Primera Enseñanza. Barcelona. 1836-1897*, lligall 6183. Educació i Ciència, Arxiu General de l'Administració civil de l'Estat, Alcalá de Henares.

número de asinaturas que los Maestros á los niños, está á nuestro especial y esclusivo cuidado la enseñanza de labores y corte, que es la más engorrosa y de mayores exigencias que todas las otras juntas, hasta el extremo de que la Profesora que quiere cumplir con su deber emplea, además de las horas reglamentarias de clase, dos ó tres de las que les quedan para el descanso, en preparar quehaceres á sus alumnas, á fin de que todo marche con orden, con puntualidad y con gusto». ¹⁶

Quan, uns mesos després, es va celebrar a Madrid el Congrés Pedagògic de 1882, tres reconegudes mestres i altres congressistes van intervenir per reclamar la igualtat de sous i van aconseguir que a les conclusions del congrés s'aprovés per absoluta unanimitat aquesta petició.¹⁷ Les mestres assistents al congrés van aprofitar l'ocasió per reunir-se i organitzar les últimes fases de la campanya.

L'any 1883 les mestres de València van aconseguir que el diputat d'Izquierda Dinástica, Enrique Villarroja, presentés una proposició de llei que modificava la Llei Moyano i establia la igualtat salarial. L'activitat de les mestres i els seus aliats es va redoblar i a Madrid les mestres van formar tres comissions per entrevistar-se amb el rei, la reina i els polítics de diverses tendències i demanar suport per a la proposició de llei. Finalment, el 18 d' abril de 1883, el Congrés dels Diputats va aprovar el dictamen definitiu i la Llei d'anivellació de sous, de 6 de juliol de 1883, es va posar en vigor un any després.¹⁸

Tot i que la seva aplicació pràctica va tenir limitacions, la promulgació de la llei va representar un gran èxit per a les mestres, que la van interpretar com un reconeixement oficial de la seva tasca i com una compensació pels greuges professionals que fins aleshores havien patit. A més, es tractava veritablement d'un fet excepcional, ja que en aquells moments la desigualtat salarial era una pauta adoptada en tot tipus de treballs i no solament en l'àmbit espanyol. En altres països, la igualtat salarial entre ensenyants no es va començar a implantar fins al segle XX. Aquest és el cas, per exemple, de França, Itàlia, Alemanya,

¹⁶ «Nuestros propósitos», *La Institutriz* [València], núm. prospecto (5-3-1882), pàg. 1.

¹⁷ Vegeu *Congreso Nacional Pedagógico. Actas de las sesiones celebradas. Discursos pronunciados y memorias leídas y presentadas a la mesa*. Madrid: Librería de D. Gregorio Hernando, 1883.

¹⁸ Vegeu *Diario de las Sesiones de Cortes. Congreso de los Diputados. Legislatura de 1882-1883*. Madrid: Imprenta y Fundición de los hijos de J. A. García, 1883, tom III, pàg. 1016-1017 i tom V, pàg. 2025-2033 i 2045. L'evolució de la campanya, les diverses opinions i les repercussions de la Llei es tracten amb detall a CORTADA, E. *Les mestres d'escola...*, pàg. 515-693.

Gran Bretanya o els Estats Units. Per tant, en aquesta qüestió, l'Estat espanyol i, sobretot, Portugal, que havia establert la igualtat l'any 1878, es poden considerar pioners.¹⁹

En analitzar la campanya, podem observar que les mestres, pel fet de no gaudir de drets polítics ni tenir possibilitat d'intervenir directament en les altes esferes educatives, van haver d'utilitzar canals alternatius. Van optar per actuar com un fort grup de pressió que va crear un clima favorable a les seves pretensions i van saber buscar-se bons aliats entre els mestres de renom i els polítics de diverses tendències. Van ser aquests aliats els que van defensar les seves aspiracions en els espais que elles tenien vedats pel fet de ser dones. No van rebutjar les intervencions públiques en primera persona, però bona part de la seva activitat es va desenvolupar en àmbits personals i privats, com les entrevistes, les relacions familiars i les xarxes d'amistat. En una etapa que es caracteritza per la manca d'unitat entre el magisteri i per l'absència d'una àmplia organització de tipus professional, les mestres van recórrer a les seves pròpies xarxes de solidaritat i van aconseguir actuar de manera coordinada i efectiva. Com destacava una mestra poc després d'aprovar-se la llei, les mestres

«se asocian, defienden sus intereses en colectividad, alzan su voz vibrante en contra de los abusos y á favor del progreso y la cultura. Las profesoras valencianas interponen la influencia de sus diputados y consiguen la nivelación de sueldos entre ambos sexos; las de Madrid son nuestras elocuentes defensoras [...] En el espíritu de la concesión, incompleta por lo tardía, se comprende la lucha y trabajo empleado para alcanzarla».²⁰

En definitiva, aquesta lluita col·lectiva per la igualtat salarial mostra clarament que les mestres de la segona meitat del segle XIX tenien un elevat grau de consciència professional i de capacitat per intervenir en espais propers i

¹⁹ A Itàlia es va implantar l'any 1911; a França, Alemanya i Dinamarca, l'any 1919. Gran Bretanya la va retardar fins als anys 1955-1961 i els Estats Units la van implantar de manera no homogènia: a la ciutat Nova York l'any 1911 però a l'estat de Nova York l'any 1924. En el cas de Portugal, la reforma educativa de l'any 1878 va introduir aquesta innovadora mesura amb el propòsit d'accelerar la feminització del magisteri. Vegeu ARAÚJO, H. C. «As professoras primárias na viragem do século: uma contribuição para a história da sua emergência no estado (1870-1910)», *Organizações e Trabalho*, núm. 5/6 (1991), pàg. 127-147 i «Da história de uma profissão em mutação: As professoras primárias na viragem do século», *Análise Psicológica*, vol. XIV, núm. 4 (1996), pàg. 479-486.

²⁰ GUTIÉRREZ SORIANO, E. «Puntos oscuros», *El Magisterio Español* [Madrid], núm. 1.065 (25-9-1883).

llunyans. Com hem vist anteriorment, un del factors que va afavorir la seva lluita va ser l'inici d'una incipient política de feminització per part de l'Estat. Aquesta tendència es va estrenar amb el decret esmentat sobre escoles de pàrvuls, però va tenir altres derivacions posteriors com l'adjudicació de les escoles mixtes rurals a les mestres.

OPORTUNITATS DE TREBALL LIMITADES

Com hem comentat, les primeres dones que van ingressar en el magisteri ho van fer per encarregar-se de les escoles de nenes que, sobretot a partir de mitjan segle XIX, començaven a considerar-se uns centres educatius necessaris. La imatge d'una mestra ensenyant una nena es va convertir en un fet habitual i malgrat els recels inicials i la insistència d'alguns detractors recalcitrants, les mestres van anar aconseguint un cert reconeixement professional i social. Una mostra inequívoca del respecte i la consideració que van assolir com a col·lectiu és la determinació del govern liberal d'adjudicar a les mestres les obsoletes escoles de pàrvuls. El decret de l'any 1882, ja esmentat, especificava que, a més d'ampliar les oportunitats laborals de les dones, es pretenia aprofitar la seva «aptitud maravillosa y probada para el Magisterio, sus dotes y condiciones especiales en relacion con la idea de la familia y su cariñoso y proverbial instinto al amor de la infancia».²¹

Ara bé, aquesta concepció altament positiva de la tasca portada a terme per les mestres després d'algunes dècades d'implantació de les escoles oficials de nenes no era compartida per tot el magisteri, sobretot quan implicava un retall en les atribucions i oportunitats professionals dels antics mestres de pàrvuls. La mesura va generar una forta polèmica i cada bàndol defensava un model d'ensenyant fortament contraposat. La nova figura de la mestra de nens i nenes era considerada per alguns una aberració.

Els antics mestres de pàrvuls i els seus defensors argumentaven que era indispensable que en aquestes escoles els nens trobessin una figura masculina representant de l'autoritat paterna. En cas contrari, tal com afirmava Rafael Monroy, antic inspector d'escoles de Lleida,

²¹ *Colección legislativa de Primera Enseñanza*. Madrid: Colegio Nacional de Sordomudos y Ciegos, 1884, pàg. 622.

«no arraigarán en su ánimo el respeto, la subordinacion, la reflexion, la prudencia y otras cualidades indispensables al hombre; sus acciones adolecerán siempre de esa debilidad y flaqueza femenil que caracterizan á la mujer, y aún cuando se le disponga para la vida del sentimiento y de los dulces afectos, se le inhabilitará para las especulaciones en que han de intervenir la fria razon y la virilidad propia del hombre. [...]¿Qué Escuela de párvulos, que es una sociedad en pequeño, puede funcionar sin el auxilio de una autoridad científica que la illustre, de una autoridad paternal que la proteja y defienda, de una autoridad gubernativa que la dirija?».²²

Mentre que l'esmentat decret de 1882 justificava l'exclusivitat femenina en l'educació infantil i exaltava les suposades qualitats maternals innates de les dones, els mestres de pàrvuls i els seus defensors insistien a mantenir un model d'ensenyant parvulista basat en els atributs del pare de família. El decret s'inspirava en els postulats pedagògics de Froebel, els quals eren rebutjats per bona part dels antics mestres de pàrvuls, mentre apel·laven a la tradició educativa espanyola en aquest nivell, fonamentada en els plantejaments de Pablo Montesino i recollits en el seu manual de l'any 1840.

Montesino considerava necessària la presència de dones en les escoles de pàrvuls, però només en tasques de cura i en qualitat d'assistents dels seus marits o pares i, per tant, elles no requerien cap tipus de formació, ni havien de rebre cap sou. Els veritables mestres havien de ser homes i només admetia l'existència de dones parvulistes en el cas d'algun centre d'escassa assistència.²³ Així, les escoles de pàrvuls públiques espanyoles van seguir els paràmetres establerts per Montesino i abans de l'any 1882 quasi totes eren regentades

²² MONROY, R. «Por quiénes deben ser regidas las escuelas de párvulos», *El Monitor de Primera Enseñanza*, núm. 9 i 10 (4 i 11-3-1882), pàg. 132-133 i 148.

²³ «La razon y la esperiencia han demostrado que para dirigir una escuela numerosa de párvulos y darles la conveniente educacion, es preferible un maestro á una maestra por la mayor fuerza de carácter natural al hombre, y que los niños conocen y sienten como por instinto, y á que se someten mas fácilmente. Cuando la escuela pasa de 40 párvulos, es en nuestro concepto indispensable un maestro. Cuando no llega á este número bastará una maestra, aunque los adelantamientos en algunas materias no serán por lo comun grandes, ni los niños de cuatro á seis años estarán tan bien disciplinados como si la escuela fuese gobernada por un maestro. Mas es preciso tener entendido que la maestra es necesaria siempre, sea grande ó corto el número de párvulos. Esto quiere decir que en general son necesarios maestro y maestra. Si esta no es tan á propósito para regir la comunidad, es naturalmente mas capaz de cuidar de la salud, del aseo, del alimento etc. de los niños, parte esencial de gobierno en estos establecimientos». MONTESINO, P. *Manual para los maestros de escuelas de párvulos*. Madrid: Imp. del Colegio de sordo-mudos y ciegos, 1850, pàg. 38. Sobre la figura del mestre i la mestra de pàrvuls, vegeu CORTADA, E. *Les mestres d'escola...* pàg. 1115-1316.

per homes amb el suposat ajut d'una dona de la família, tot i que la premsa professional insinuava que aquesta exigència no sempre es materialitzava realment.

El canvi introduït per la nova legislació liberal va suposar la coexistència de dos models d'ensenyant antagònics, va generar fortes tensions entre el magisteri femení i masculí i va donar lloc a rectificacions motivades pel torn entre els dos partits dinàstics de la Restauració.²⁴ Els defensors de l'exclusivitat femenina es basaven en plantejaments renovadors i criticaven l'anquilosament dels mètodes utilitzats a les escoles de pàrvuls tradicionals.²⁵ Amb tot, quan s'exaltaven les qualitats innates de les dones i es criticava l'excessiu intel·lectualisme del sistema educatiu, sovint s'insistia en la suposada inferioritat intel·lectual de les dones, que a l'escola infantil quedava sobradament compensada per altres qualitats més adients. En paraules d'un mestre barceloní:

«la superioridad de inteligencia del hombre tiene su compensación en la sensibilidad exquisita de la mujer. El hombre profundiza más las cuestiones; pero la mujer siente más profundamente, y por consiguiente, posee mejores medios para comunicar la dulzura de carácter, el amor al prójimo, el temor de Dios y el horror al vicio».²⁶

²⁴ El Reial decret de 4 de juliol de 1884, firmat pel ministre conservador Pidal y Mon, seguia reconeixent la conveniència d'adjudicar les escoles de pàrvuls a les mestres, però va suprimir l'exclusivitat femenina i va establir que els homes —casats o amb una germana que els ajudés— també podien aspirar a escoles de pàrvuls. Vegeu *Colección de Decretos referentes á Instrucción Pública. Tomo II*. Madrid: M. Tello, 1892, pàg. 409-414. Posteriorment, el Reial decret sobre provisió d'escoles, de 2 de novembre de 1888, va tornar a atorgar a les mestres l'exclusivitat de participar en oposicions d'escoles de pàrvuls, disposició que va ser ratificada en el Reglament del mateix any. Finalment, el Reglament d'11 de desembre de 1896, així com una sèrie de disposicions prèvies, van afavorir el trasllat del mestres de pàrvuls a escoles elementals masculines i van ratificar l'exclusivitat femenina en l'educació infantil. Vegeu *El Monitor de Primera Enseñanza*, núm. 31 (30-7-1896), pàg. 495 i núm. 51 i 52 (17 i 23-12-1896), pàg. 816 i 834.

²⁵ «Dos cualidades ha tenido hasta nuestros tiempos la enseñanza, que han impedido cosechar de ella abundantes frutos para nuestro pueblo. Estas cualidades son: la de haber sido *autoritaria ó impuesta*, y la de *intelectualista*. Aparte de otras causas, habrá que reconocerse también que el carácter del hombre fué terreno abonado para que se desarrollaran dichas notas de educación. Obsérvese, en cambio, que las cualidades que de buen grado reconocemos todos en la mujer, á saber: la tolerancia, la condescendencia, la dulzura en las formas, la insinuación persuasiva y el instinto de concierto entre todas las fuerzas, impedirán, desde el día en que ocupe el puesto que debe, como maestra de la educación nacional, que esta siga siendo autoritaria é intelectualista. Y dicho se está que [sic], desde el momento en que esto suceda, se abrirán muchos caminos para que la enseñanza sea verdaderamente educativa». SAMA, J. «Participación de la mujer en el profesorado», *Boletín de la Institución Libre de Enseñanza* [Madrid], núm. 293 (30-4-1889), pàg. 118. Èmfasi a l'original.

²⁶ «Memoria del maestro de Barcelona Agustí Rius», *Congreso Nacional Pedagógico. Actas de las sesiones...*, pàg. 185.

Pel que fa als mestres de pàrvuls, es negaven a acceptar els nous mètodes i seguien defensant la superioritat masculina en matèria de disciplina. En algun cas, fins i tot van intentar fer valer les seves prerrogatives amb l'exaltació de la capacitat d'estimar dels homes.²⁷ De fet, estaven en joc els seus interessos professionals i veien la nova legislació com una intromissió que atacava els drets adquirits. Segons un mestre de pàrvuls barceloní,

«Los Maestros varones están de más desde la fecha en que se estableció el título de Maestra de párvulos, que tenemos una de éstas tras cada esquina, ó en cada antesala, que es lo que probablemente ocurrirá al señor Ministro, cuando tan solícito se muestra en hacer *huecos* para ellas, en abrir nuevas esferas y dilatar amplios horizontes á la actividad y á las aptitudes femeniles, bien que esto sea perjudicando y cerrando puertas á los experimentados y reflexivos estudios y procedimientos del hombre, al cual se restringe cada vez más el campo de acción, no obstante de imponerle después todas las cargas y las mayores obligaciones en la familia doméstica y civil».²⁸

Els atacs virulents de paraula que van rebre les mestres per part d'alguns mestres de pàrvuls van determinar la seva intervenció en la polèmica. De fet, les escoles de pàrvuls constituïen un àmbit professional en plena expansió i l'exclusivitat femenina podia concebre's com una compensació davant d'altres limitacions laborals imposades a les dones. Per tant, les mestres van defensar el seu dret a encarregar-se exclusivament de l'educació infantil i van apel·lar a les seves suposades qualitats innates, però, a diferència d'alguns dels seus defensors, ho van fer sense acceptar cap tipus d'inferioritat en el camp intel·lectual o emocional.

Com afirmava la mestra de pàrvuls barcelonina M. Àngels Muncunill, l'abandó que patia la instrucció femenina de mitjan segle havia determinat que

²⁷ «Y como se asegura, señores, que las circunstancias morales de la mujer, su cultura, sus condiciones generales y conocimiento de la niñez la abonan para preferirla al hombre en el ejercicio de este cargo, yo, que tanto amo y estimo á esa bellísima mitad del género humano, protesto de que esas cualidades sean innatas, exclusivas de la mujer; y aun á la mía no la concedo (considerándola como la considero modelo de esposas y de madres), ni más amor, ni más cariño que el mío, ni más conocimientos; y en este caso pongo yo, señores, á todo un hombre que tenga un átomo de sentido moral, y que se precie de ser buen padre. (¡*Muy bien! Aplausos.*)». «Memoria del maestro de Zamora Pedro Redondo Téllez», *Congreso Nacional Pedagógico. Actas de las sesiones...*, pàg. 191.

²⁸ GORDILLO, F. «¿Dónde están las Maestras de párvulos?», *El Monitor de Primera Enseñanza*, núm. 3 (21-1-1897), pàg. 37. Èmfasi a l'original.

les primeres escoles de pàrvuls públiques s'adjudiquessin a mestres homes. A parer seu, aquests mestres havien actuat com a substituïts circumstancials i eren dignes d'admiració, com ho era el marit que en una llar supliria les funcions de la dona en casos puntuals d'absoluta necessitat.²⁹

A més de definir les escoles de pàrvuls com un espai laboral exclusiu de les dones, Muncunill defensava enèrgicament la dignitat professional de les mestres parvulistes.

«Las Maestras no somos estatuas de mármol, como tal vez se había creído, y tenga la convicción de que herida nuestra dignidad, tomamos la pluma con el único y exclusivo objeto de contestar con sólida doctrina á los cargos que él y algún otro nos hacían, proponiéndose declararnos ineptas para el trabajo que desempeñamos. Por ventura, ¿creía el Sr. Gordillo que aun estábamos en aquellos tiempos en que á la mujer se la consideraba de una especie inferior y el hombre la podía tratar de cualquier manera, sin que tuvieran derecho para defenderse?».³⁰

Evidentment, els temps estaven canviant i la llarga i reeixida trajectòria de moltes mestres de nenes semblava demostrar que el magisteri podia començar a considerar-se un espai professional femení. Malgrat tot, les reticències que seguia generant la figura de la mestra de nens i nenes van fer-se encara més evidents quan es va plantejar la feminització de les escoles mixtes rurals.

Fins a l'inici de la dècada dels anys vuitanta, aquestes escoles eren regides exclusivament per homes, moltes vegades sense haver obtingut cap títol de mestre. Va ser aleshores quan certes juntes provincials van començar a nomenar alguna mestra. La Junta de la província de Barcelona es va mostrar clarament partidària d'aquest canvi d'orientació, però algunes juntes locals i altres instàncies educatives no compartien la mateixa opinió. Segons dades oficials, l'any 1880 només 54 de les 7.151 escoles públiques mixtes espanyoles eren regides per dones. Cinc anys més tard, les mestres d'escola mixta eren 159 i els mestres, 7.243.³¹ Entre 1882 i 1886, diverses consultes i aclariments ministerials van

²⁹ Vegeu MUNCUNILL, M. A. «Las Maestras y las Escuelas de párvulos II», *El Clamor del Magisterio*, núm. 12 (23-3-1897), pàg. 115.

³⁰ MUNCUNILL, M. A. «Las Escuelas de párvulos sin maestros», *El Clamor del Magisterio*, núm. 23 (9-6-1897), pàg. 206.

³¹ Vegeu *Estadística General de Primera Enseñanza correspondiente al quinquenio que terminó en 31 de diciembre de 1880*. Madrid: M. Tello, 1883, quadre 1 i *Estadística General de Primera Enseñanza correspon-*

garantir un molt limitat accés de les mestres a les escoles mixtes, accés que no va ser ratificat oficialment fins a la promulgació d'una Ordre de 22 de gener de 1886.³² El Reglament de provisió d'escoles de 1888 va anar més enllà i va concedir a les mestres l'absoluta preferència en els nomenaments per escoles incompletes mixtes.³³ Més tard, els reglaments de 1894 i 1896 van ratificar aquesta preferència.³⁴

Com havia passat en el cas de les escoles de pàrvuls, els intents oficials d'accelerar el procés de feminització del magisteri rural van desencadenar dures crítiques, en aquest cas, per part dels mestres d'escola incompleta en exercici, els mestres de nens en general i els estudiants i professors de les escoles normals masculines.

Els professors d'aquests centres asseguraven que el nou reglament havia provocat un important descens en la matrícula, ja que la preferència atorgada a les mestres havia reduït considerablement les possibilitats de col·locació dels aspirants a mestre de final de segle.³⁵

Quan les successives disposicions van mantenir la prioritat de les mestres, les queixes es van exasperar i es va arribar a qüestionar la professionalitat de les mestres rurals, sovint casades, i a difamar-les pels seus llargs períodes de gestació i lactància i pel fet d'haver d'ocupar-se de les ineludibles tasques domèstiques. Segons un professor d'escola normal, atesos els minsos ingressos de la mestra rural, no podia pagar el sou d'una minyona i

diente al quinquenio que terminó en 31 de diciembre de 1885. Madrid: Imprenta y Fundación M. Tello, 1888, quadre 1.

³² Vegeu *El Monitor de Primera Enseñanza*, núm. 1 (7-1-1882), pàg. 14 i núm. 12 (20-3-1886), pàg. 164; *Colección legislativa de Primera Enseñanza. 1877-1883.* Madrid: Colegio Nac. de Sordomudos y Ciegos, 1884, pàg. 930 i 936; LADRÓN DE CEGAMA, F. *Anuario de Primera Enseñanza.* Madrid: Tip. M. Tello, 1883, pàg. 124-125 i FERRER RIVERO, P. *Tratado de la legislación vigente en España.* Madrid: Librería de la viuda de Hernando y Cia, 1887, pàg. 236-237.

³³ Vegeu *El Monitor de Primera Enseñanza*, núm. 1 (1-1-1889), pàg. 19 i *El Clamor del Magisterio*, núm. 1 (19-12-1888), pàg. 8.

³⁴ Vegeu «Reglamento para la provisión de Escuelas públicas de Primera Enseñanza», *El Monitor de Primera Enseñanza*, núm. 36 (6-9-1894), pàg. 571 i «Reglamento para la provisión de Escuelas públicas de Primera enseñanza», *El Monitor de Primera Enseñanza*, núm. 52 (23-12-1896), pàg. 827.

³⁵ Vegeu HERRÁINZ, G. *Tratado de Antropología y pedagogía.* Madrid: Librería de la viuda de Hernando y Cia, 1896, pàg. 452-453; «Dice un colega», *El Clamor del Magisterio*, núm. 46 (17-11-1891), pàg. 371; «Una petición justa», *El Clamor del Magisterio*, núm. 10 (6-3-1894), pàg. 74-75; VIDAL, A. «El Reglamento de provisión de Escuelas a gusto del Magisterio», *La Defensa del Magisterio* [Barcelona], núm. 3 (20-1-1898), pàg. 33; i NANÉS, O. «Reformas que convendría introducir en oposiciones y concursos», *El Clamor del Magisterio*, núm. 29 (19-7-1898), pàg. 230.

«mientras permanece en función escolar, al menos su pensamiento se escapa á la casa, ó ella misma va de vez en cuando *á darla una vuelta*; todo lo que, aunque parezca expuesto algo al desnudo, se informa en exactísimo realismo, motiva la oposición de ciertas autoridades y corporaciones locales á que la habitación de dicha funcionaria se halle en el mismo edificio que el local donde actúa».³⁶

La preferència de les mestres va ser rebutjada per l'assemblea de delegats provincials del magisteri de 1891 i pel Congrés Pedagògic de 1892 i, fins i tot, es va arribar a discutir dues vegades al Congrés dels Diputats.³⁷ Finalment, el Reglament de provisió d'escoles de 1899 va suprimir el dret preferent i va establir un criteri paritari a nivell formal que, malgrat les protestes, en la seva aplicació pràctica seguia afavorint el nomenament de dones mestres.³⁸ Tot i el clar posicionament institucional, l'any 1903 els mestres seguien ocupant el 59% de les places d'escola incompleta del conjunt estatal. A Catalunya, on l'hostilitat contra la preferència femenina es va mostrar de manera més atenuada, a causa, probablement, de l'escassetat d'escoles mixtes, les mestres d'escola incompleta ja superaven els mestres, els quals només representaven el 40,3% del professorat d'aquests centres.³⁹ Cal tenir en compte que no totes les escoles incompletes eren mixtes i que la Llei Moyano permetia l'existència d'escoles incompletes de nenes en localitats de 500 habitants on, en canvi, l'escola de nens havia de ser forçosament completa. Per tant, l'intent de feminitzar el magisteri rural es pot considerar com una mesura que facilitava l'entrada de dones en la professió, però que podia condemnar-les a romandre en les places més mal pagades i amb pitjors condicions de treball. Com criticaven

³⁶ HERRÁINZ, G. *Tratado de Antropología...*, pàg. 452-453. Èmfasi a l'original.

³⁷ Vegeu «Asamblea Nacional de Maestros de 1ª enseñanza», *Boletín de Primera Enseñanza* [Girona], núm. 8 (24-2-1891), pàg. 9 i *Congreso Pedagógico Hispano-Portugués-Americano*. Madrid: Librería de la viuda de Hernando y Cia., 1894, pàg. 242-246. Al congrés es van comptabilitzar 314 vots en contra de la preferència de les mestres, 232 a favor i 102 abstencions. En aquest congrés també es va sotmetre a votació l'exclusivitat de les mestres en les escoles de pàrvuls. El resultat va ser favorable, però no unànime, amb 407 vots a favor, 175 en contra i 66 abstencions. Sobre la discussió parlamentària, vegeu *Diario de las Sesiones de Cortes. Congreso de los Diputados. Legislatura de 1891. Tomo IX*. Madrid: Imprenta y Fundición de los hijos de J. A. García, 1892, pàg. 4166 i *Legislatura de 1894-95. Tomo 9*. Madrid: Imprenta y Fundición de los hijos de J. A. García, 1895, pàg. 3565 i 3580-3590.

³⁸ Vegeu «Reglamento de Provisión de Escuelas Públicas de Primera Enseñanza», *El Clamor del Magisterio*, núm. 38 (19-9-1899), pàg. 314.

³⁹ Percentatges calculats a partir de les dades del *Censo escolar de España llevado á efecto el día 7 de marzo de 1903*. Tomo 1. Madrid: Imprenta de la Dirección General del Instituto Geográfico y Estadístico, 1904, pàg. 477-479.

alguns dels detractors del dret preferent, moltes mestres utilitzaven aquestes places com a trampolí per anar ascendint en l'escalafó del magisteri, fet que no deixa de ser una prova més de l'elevat grau d'expectatives professionals que van desenvolupar les mestres.

Si a mitjan segle XIX la feina de mestra es limitava a la incipient xarxa d'escoles femenines, a final de segle podem comprovar que començava a consolidar-se la figura de la mestra de nens i nenes. Com hem vist, aquesta figura va ser durament criticada per la seva suposada manca d'autoritat i professionalitat, pel fet d'oferir un model als futurs homes que es considerava poc adient o, fins i tot, perillós i, sobretot, per qüestions de clara rivalitat professional.⁴⁰ Els arguments dels defensors de la feminització es van basar en les suposades qualitats innates i maternals de les dones i en el seu potencial renovador i les pròpies mestres van fer seus aquests plantejaments, no sense eliminar els enunciats que insistien en algun tipus d'inferioritat de caire intel·lectual. Per tant, es pot afirmar que els paral·lelismes entre la funció de mestra i la de mare van sorgir durant l'últim quart del segle XIX, precisament quan eren imprescindibles per llimar les fortes resistències a l'expansió professional de les mestres. El lligam mare-mestra permetia definir un nou model que contrarestés la preeminència d'un prototipus d'ensenyant basat en la figura del pare, encara defensat ferriament per influents sectors del magisteri masculí. Les referències a les qualitats maternals de les dones tenien la clara funció de legitimar el nou model de mestra de nens i nenes que començava a consolidar-se.

RESTRICCIONS DE TIPUS MORAL

Hem vist que a mitjan segle l'assistència a classe de les futures mestres es veia com un perill per a la seva integritat moral i, sobretot, per a la seva reputació. En la mateixa línia, els manuals destinats a les mestres insistien constantment en la necessitat de guardar les aparences i complir molt estrictament

⁴⁰ «Con las Escuelas de ambos sexos, y mayormente si son dirigidas por mujeres crearemos ciudadanos meticulosos, hombres pusilánimes, que temblarán á la vista del arma, que así sirve para ganar la paz como para conservarla, y huirán al menor temor, espantados cual débiles mujercillas. El carácter del Maestro se lo asimila el discípulo podemos decir, y en este sentido no podemos admitir de ningún modo que las Escuelas de ambos sexos estén sólo bajo la dirección de una Maestra». SOLER, J. «Las escuelas de ambos sexos», *El Clamor del Magisterio*, núm. 32 (8-8-1884), pàg. 250. Sobre l'oposició a les mestres a Galícia, vegeu DE GABRIEL, N. «Maestras, escuelas mixtas y moralidad en la Galicia del siglo XIX», *Revista de Educación*, núm. 285 (1988), pàg. 217-229.

les normes que exigien el decòrum i la decència. La mestra havia de ser un exemple sense màcula per a les seves alumnes i havia de tenir molt present que, des del moment de la seva arribada, totes les mirades de la localitat on exercia confluïen en la seva imatge. Els rumors, encara que fossin infundats, així com les maledicències de tot tipus, podien arribar a aïllar-la socialment i a incapacitar-la per a la seva tasca.

La vigilància moral que s'exercia sobre les mestres es veia agreujada per la seva situació especialment compromesa. A més de les possibles rivalitats amb el mestre local o amb algun col·legi de monges protegit pel rector del poble, les mestres es trobaven amb picabaralles entre les famílies de les seves alumnes o amb comportaments arbitraris o prepotents per part dels ajuntaments i juntes locals. Per evitar denúncies calumnioses o rumors malintencionats havien de saber mantenir un delicat equilibri entre les diverses faccions i personalitats del poble on exercien.

Les exigències de tipus moral, sens dubte, interferien en la feina i els hàbits quotidians de les mestres del segle XIX, però l'anàlisi dels expedients disciplinaris de diverses mestres d'escola pública ens mostra que les possibilitats de transgredir les normes existien i que quan es produïen denúncies més o menys fonamentades, no solien comportar la fi de la carrera professional de les implicades. Les instàncies educatives que havien de dirimir els casos es trobaven amb moltes acusacions falses motivades per rivalitats locals i, sovint, els fets arribaven a ser difícils de provar. A més, els procediments eren molt lents i ineficàços. Si la capacitat de resposta i resistència de la mestra era elevada, el litigi podia allargar-se indefinidament i, fins i tot, si el cas arribava a considerar-se greu, es solia resoldre amb un trasllat forçós a una altra població. Probablement, per a una mestra que no seguís les pautes de moralitat de l'època, devia ser més temible el perill de caure en l'ostracisme social que la possibilitat de ser objecte de greus sancions administratives.

Entre els casos reals que mostren la relativa impunitat administrativa de què gaudien les mestres considerades immorals, es pot destacar el d'una mestra acusada d'escàndol públic pel fet d'haver tingut relacions amb el secretari de l'Ajuntament del poble on exercia. Un any més tard de la primera denúncia, encara per resoldre, la mestra imputada va tenir un fill quan només feia dos mesos i mig que s'havia casat amb el secretari. Abans que es resolgués l'expedient, la mestra va obtenir per concurs d'ascens una plaça en una altra localitat i la seva carrera professional no es va veure afectada per les denúncies.⁴¹

⁴¹ Vegeu l'expedient de la mestra Dolores Peremateu Uró a [*Expedientes personales de maestras*]. *Peremateu-Perxes. 1886-1916*, lligall 21/3/8/7, Arxiu de la Universitat de Barcelona, Secció d'Ensenyament Primari.

Un altre cas molt significatiu és el d'una mestra soltera acusada de tenir relacions amb el mestre d'una localitat veïna. Tot i que els fets no es van poder provar i la mestra va demostrar els vincles d'amistat que unien la família del mestre —casat amb una altra mestra— i la seva pròpia, la denúncia es va resoldre amb el trasllat forçós a una altra localitat, segons l'informe del ponent, per evitar noves maledicències. El mestre també va ser traslladat a una altra població. La mestra va considerar el trasllat com un càstig injust, ja que les condicions d'habitatge de la nova plaça eren més dolentes de les condicions de què gaudia anteriorment i es va negar reiteradament a exercir a la nova escola, fins que va aconseguir un nou trasllat a una altra localitat. Allí, va retrobar-se novament amb el mestre que, mitjançant un altre trasllat, exercia en una localitat veïna i, per segona vegada, van ser acusats de tenir relacions il·lícites. Aquesta vegada, l'expedient es va resoldre amb la suspensió durant sis mesos de feina i sou i el posterior trasllat forçós de la mestra que, malgrat les ordres del Rectorat, va seguir a la localitat com a mestra privada i, anys més tard, continuava exercint en escoles públiques de Catalunya.⁴²

La capacitat de resistència que demostren les mestres imputades en denúncies de tipus moral la trobem també en altres tipus de litigis. Sens dubte, les mestres del segle XIX van desenvolupar habilitats negociadores i estratègies de lluita i resistència individual que els van permetre fer front a les reticències i al rebuig inicial que sovint es trobaven quan prenien possessió de la plaça.

La documentació oficial referida a les mestres de la segona meitat del segle XIX posa en evidència un elevat grau de tenacitat i unes clares aspiracions de tipus professional. Les mestres van protagonitzar un bon nombre de contenciosos en què van mostrar una gran capacitat per superar obstacles i una ferma identitat professional. El desenvolupament d'habilitats de lluita i negociació es pot considerar com a part d'un procés d'aprenentatge que va permetre l'establiment de xarxes de solidaritat entre dones ensenyants i va fer possible la gestació de formes de participació col·lectiva de gran eficàcia. Aquest procés de conscienciació professional va tenir el seu més gran exponent en la lluita per l'anivellació salarial, ja comentada, però també va fer realitat altres reivindicacions de les mestres, com l'accés a vies de promoció laboral.

⁴² Vegeu *Expediente abierto a los maestros Pedro Riera y Ramona Bonastre de (Santa Perpetua de la Moguda y la Roca) respectivamente, sobre sus supuestas relaciones ilícitas. 1906*, lligall 21/1/6/1 i l'expedient de Pere Riera Valls a *Expedientes personales de maestros. Riera Fassus-Riotoro. 1875-1917*, lligall 21/6/2/4, Arxiu de la Universitat de Barcelona, Secció d'Ensenyament Primari.

ESCASSES POSSIBILITATS DE PROMOCIÓ

Les mestres de la segona meitat del segle XIX no podien ser inspectores d'escoles, ni professores d'escola normal, només podien ascendir per mitjà de concursos o d'oposicions en l'escalafó del magisteri. Les suspicàcies que generava la figura d'una inspectora o d'una professora d'escola normal en igualtat de condicions amb els seus col·legues eren tan intenses que arribaven a esvaïr els recels de tipus moral engendrats per la imatge d'un inspector jutjant la tasca d'una mestra o la d'un professor en contacte diari amb les joves normalistes.

L'anàlisi de les diverses fonts consultades sembla que demostra que bona part de les mestres del segle XIX, quan s'incorporaven al magisteri, es plantejaven expectatives professionals de llarga durada. Una de les dades que corrobora aquesta afirmació és l'elevat percentatge de mestres d'escola pública casades. A les estadístiques oficials estatals es pot observar que aproximadament la meitat de les mestres d'escola pública eren casades. En el període que va de 1866 a 1885, el percentatge de mestres d'escola pública casades va fluctuar entre un 49% i un 56%. Si desestimem les dades relatives a mestres pertanyents a comunitats religioses, podem apreciar que la proporció de mestres oficials casades és sempre més gran que la meitat del magisteri públic seglar femení. En aquest cas, els percentatges oscil·len entre un 53,8% i un 57,5%. Cal tenir en compte que les xifres de mestres casades no inclouen les vídues, les quals tenen el seu propi apartat.

Pel que fa a les escoles públiques de Catalunya, s'observa un percentatge inicial més alt de mestres solteres, tot i que l'evolució posterior dóna lloc a una aproximació a les xifres estatals. Tot i així, la proporció de mestres casades és lleugerament inferior a Catalunya que a la resta de l'Estat. Pels mateixos anys, oscil·la entre un 43% i un 50%. Si es tenen en compte únicament les mestres seglars de les escoles públiques catalanes, els percentatges són una mica més alts, fluctuen entre el 47,5% i el 54,5%, però continuen lleugerament per sota de les xifres estatals.⁴³

Gràcies a aquestes dades podem constatar que bona part de les mestres que contreïen matrimoni continuaven la seva carrera professional, tot i que l'administració no adoptava mesures per ajudar-les a compaginar la doble responsabilitat. A tall d'exemple, podem destacar que no hi havia cap tipus de permís per

⁴³ Vegeu CORTADA, E. «Hostilidad, negociación y conciencia profesional: el día a día de las maestras del siglo XIX», *Ayer. Revista de Historia Contemporánea*, núm. 45 (2002), pàg. 237-245 i *Ser mestra a la Catalunya del segle XIX...*, pàg. 108-123.

infantament i que quan es demanava una llicència de més de vuit dies, calia posar una substituta pagada per la pròpia mestra.

D'altra banda, si les expectatives professionals de les mestres eren a llarg termini, és molt comprensible que exigissin les mateixes vies de promoció de què gaudien els seus col·legues. Un dels primers testimonis que trobem en aquesta línia és el de la mestra Maria Coma, que l'any 1861 va reclamar el nomenament d'inspectores per a les escoles femenines. Al seu parer, era poc habitual que els homes fossin capaços d'apreciar com funcionava una escola de nenes. Ni els mestres, ni els membres de les juntes locals, ni la majoria dels inspectors:

«comprenden lo que son escuelas de niñas como de ello se habrán persuadido las Maestras en cuantas visitas se les hacen. Estas regularmente se practican á corta diferencia lo mismo en las escuelas de niños que en las de niñas, pero ¿es igual el papel destinado al hombre que á la mujer? y por esta misma razon creo que convendria que para las escuelas de niñas hubiera Inspectoras. Por fortuna en esta provincia tenemos un Inspector que comprende bien, por lo que pueden hacer los hombres, lo que son Escuelas de niñas».⁴⁴

Altres vegades, les mestres, conscients de la dificultat que representava l'acceptació d'un cos d'inspectores, amb la mobilitat i el poder que el càrrec comportava, van limitar la seva petició i van demanar la creació de juntes de senyores que substituïssin els inspectors en la supervisió de les escoles de nenes de les ciutats. Durant l'últim quart del segle XIX, les demandes relatives a la creació d'un cos professional d'inspectores de les escoles femenines urbanes van començar a ser més presents. Al Congrés Nacional pedagògic celebrat a Barcelona l'any 1888, la mestra regent de l'Escola Normal de Badajoz, Walda Lucenqui, va presentar una comunicació que feia referència a la necessitat de nomenar inspectores, tot i que les conclusions del congrés no van recollir la proposta.⁴⁵ Evidentment, la petició encara generava moltes aprensions però, malgrat

⁴⁴ «Remitido», *Guía del Magisterio* [Barcelona], núm. 20 (20-7-1861), pàg. 156. Sobre les primeres inspectores i la polèmica generada al voltant de la seva aparició, vegeu LÓPEZ DEL CASTILLO, M. T. *Defensoras de la educación de la mujer. Las primeras inspectoras escolares de Madrid (1861-1926)*. Madrid: Consejería de Educación de la Comunidad de Madrid, 2003, pàg. 54-58 i CORTADA, E. *Ser mestra a la Catalunya del segle XIX...*, pàg. 288-399.

⁴⁵ Una de les seves conclusions deia literalment: «La Inspección de primera enseñanza de las escuelas de niñas debería, en lo posible, estar á cargo de profesoras», *Congreso Nacional Pedagógico. Actas del Congreso Nacional Pedagógico de 1888*. Barcelona: Casa provincial de Caridad, 1889, pàg. 115.

tot, les bases aprovades l'any 1891 pels delegats provincials del magisteri van reclamar la creació d'almenys una plaça d'inspectora local i una d'inspector local a totes les ciutats amb una població superior a 100.000 habitants. Les condicions, la dotació i la categoria de la inspecció local havien de ser idèntiques a les dels inspectors provincials.⁴⁶ El Congrés pedagògic de 1892 també es va mostrar favorable a la incorporació de les dones a la inspecció d'escoles de nenes. Aquesta petició es va incloure en les votacions, tot i les inicials objeccions del ponent, que es negava a acceptar l'esmena. Finalment, es va aprovar per aclaparadora majoria, amb 504 vots a favor, 68 en contra i 76 abstencions.⁴⁷ Un any abans s'havia creat a Madrid una plaça d'inspectora municipal, però la creació d'un cos d'inspectores encara va haver d'esperar més de dues dècades.

Una segona via de promoció que les mestres tenien molt limitada era la possibilitat de formar part del claustre d'una escola normal. El personal docent femení d'aquests centres acostumava a estar format únicament per la directora i, a partir de l'any 1880, per la regent de l'escola pràctica. La resta del professorat eren homes, generalment professors de la normal masculina.

En alguns centres es van produir tibantors i conflictes entre les directores i els professors auxiliars. Les altes instàncies educatives van haver de recordar diverses vegades que els professors i directores de les normals masculines, quan també eren professors d'una normal femenina, havien d'acatar les ordres de la directora. Aquest tipus de litigi es veia complicat pel fet que, fins a l'any 1882, les dones no van tenir accés al títol de mestra normal. En canvi, als professors de les normals masculines se'ls exigia aquest títol i, per tant, podien argumentar que la seva titulació era superior a la de la directora que havien d'obeir.

L'augment de matrícula experimentat per moltes normals femenines va determinar que algunes diputacions, com la de Barcelona, nomenessin pel seu compte professores ajudantes o segones mestres.⁴⁸ Aquestes professores tenien

⁴⁶ Vegeu «Asamblea Nacional de Maestros de 1ª enseñanza», *Boletín de Primera Enseñanza*, núm. 7 (17-2-1891), pàg. 7.

⁴⁷ Van intervenir tres congressistes a favor de la inspecció femenina i setze professores i onze professors van presentar una esmena en aquest sentit. Vegeu *Congreso Pedagógico Hispano-Portugués-Americano...*, pàg. 242; «Congreso pedagógico», *El Monitor de Primera Enseñanza*, núm. 6, (9-2-1893), pàg. 86 i «Crónica del Congreso pedagógico hispano-portugués-americano», *El Clamor del Magisterio*, núm. 3, (17-1-1893), pàg. 19. Vegeu també CAPEL, R. M. «La apertura del horizonte cultural femenino: Fernando de Castro y los Congresos Pedagógicos del Siglo XIX», *Mujer y Sociedad en España (1700-1975)*. Madrid: Ministeri de Cultura, 1982, pàg. 143 i FLECHA, C. «Lo que piensan las mujeres acerca de su educación», *Historia de la Educación* [Salamanca], núm. 26 (2007), pàg. 395-435.

⁴⁸ L'any 1871, a la normal de Barcelona es va nomenar una professora ajudant de la directora i l'any 1882 es va afegir una plaça de segona ajudanta. Vegeu *El Monitor de Primera Enseñanza*, núm. 6, (11-2-

unes atribucions poc definides i un estatus molt més baix que el del professorat auxiliar masculí. La imprecisió i la precarietat del seu càrrec també van provocar conflictes interns que podien arribar a afectar la bona marxa dels centres. A partir de 1880, les competències educatives de les regents de l'escola pràctica van generar noves disputes. La premsa professional es va fer ressò d'aquestes problemàtiques i va intentar trobar-hi solucions adients.

D'altra banda, les mestres, gràcies al desenvolupament d'una clara consciència professional, van començar a qüestionar la seva incorporació passiva a un sistema educatiu dissenyat i gestionat únicament per homes i van optar per reclamar el dret legítim a formar les futures generacions de dones ensenyants. Aquesta reivindicació, a més de suposar una ampliació del ventall professional obert a les dones i d'oferir una via de promoció laboral per a les mestres, implicava una declaració d'independència respecte de la tutela cultural del professorat masculí. A mesura que les mestres es feien un lloc en una professió inicialment masculina, devia ser prou decebedor constatar que, ja des del procés de formació mateix, totes les matèries no específicament femenines eren impartides per homes. Sembla prou comprensible que desenvolupessin una actitud de rebuig contra el que vivien, com una innecessària acció tutelar masculina, acció que, més tard, seguien experimentant en els seus llocs de treball, on havien de dirimir amb alcaldes, juntes locals, rectors de parròquia, inspectors, juntes provincials, rectors d'universitat i alts funcionaris del ministeri. El dret a educar les futures mestres tenia una forta càrrega simbòlica, ja que implicava el ple reconeixement de la seva capacitat intel·lectual i posava fi a l'absoluta tutela masculina.

En paraules de l'escriptora Sofia Tartilán, educar la dona per la dona «será llegar al bello ideal de la emancipacion de la mujer, puesto que habrá salido ella y habrá sacado á sus hijas de la tutela moral del hombre en un asunto tan importante como lo es la educacion».⁴⁹

Pel que fa a la premsa professional, en vista de les irregularitats existents a les normals de noies, va prendre partit per la total feminització dels claustres d'aquests establiments. A mitjan segle predominaven les consideracions de tipus moral per sobre de les pedagògiques o professionals, ja que, com hem comentat, els codis de gènere del període no podien acceptar sense recances que la formació de noies joves es deixés en mans de professors. Més endavant,

1882), pàg. 91 i núm. 12, (24-3-1882), pàg. 179-188. Vegeu també *Expediente de la Escuela Normal de Maestras de la provincia. Pieza 1º*, lligall 2365. Arxiu Històric de la Diputació de Barcelona.

⁴⁹ TARTILÁN, S. *Páginas para la educación popular*. Madrid: Lib. Anllo y Rodriguez, 1877, pàg. 138.

les mestres mateixes van saber difondre els seus arguments, que anaven molt més enllà de les pautes morals evocades per bona part dels defensors de l'exclusivitat femenina.

En el Congrés Pedagògic de 1882, les congressistes van aconseguir que s'aprovés per majoria l'exclusivitat de les professores en els claustres de les normals femenines. Encara que alguns professors van intervenir-hi en contra, van imposar-se les tesis favorables a la feminització dels claustres d'aquests centres. Una de les defensores de l'exclusivitat va ser Encarnación Martínez, professora de Madrid, que considerava la presència d'homes a les normals femenines com un fet «denigrante para la mujer, que, por honra suya, debe sacudir esta tutela bastarda».⁵⁰

Cal tenir present que, tot i l'aparent unanimitat inicial de la premsa professional, durant les últimes dècades del segle XIX els sectors propers a la ILE es van mostrar recelosos davant la possibilitat de feminitzar totalment els claustres de les normals de noies. Encarnación Martínez va denunciar aquesta malfança per part dels mateixos homes que havien promogut la creació de centres educatius per a les dones i havien aixecat la bandera de l'educació femenina. La ponent els increpava per tal que declaressin si realment les joves que assistien a les seves classes sortien educades i instruïdes.⁵¹ Efectivament, resultava paradoxal que els defensors de l'educació femenina es malfessin de la preparació o dels pressupostos ideològics de les seves pròpies deixebles i no es decidissin a deixar-se rellevar per les dones que ells mateixos havien format.⁵²

⁵⁰ Congreso Nacional Pedagógico. *Actas de las sesiones...*, pàg. 228.

⁵¹ Si estaven ben preparades, qualificava de «pleonástica (permítaseme la palabra) la subsistencia del hombre como encargado de su enseñanza; y si el centro aludido no conceptúa a sus educandas competentes para transmitir á nuevas compañeras lo que aprendieron, declárelo de una vez para siempre, y sabremos que lo que forma son *eruditas á la violeta*». *Ibidem*.

⁵² La postura de la ILE queda ben definida en un article de Cossío, publicat l'any 1890. Cossío considerava que la formació de les professores era encara deficient en algunes matèries i defensava el professorat mixt per tal d'avançar envers les normals mixtes. «Ciertas enseñanzas, como la Filosofía, la Pedagogía y las Ciencias naturales, deberían estar encomendadas á profesores en las Escuelas Normales de maestras, ya que tales órdenes de estudios son los menos cultivados hoy por la mujer, y en los que, por tanto, aparece con preparación más deficiente». «Cuando, resultado de la nueva organización de las Normales, haya profesoras formadas en el grado necesario para encargarse de aquellas enseñanzas, podrían, sin inconveniente, sustituir á los profesores; pero no deberá suprimirse, sin embargo, el personal *mixto*, en reconocimiento del principio asentado, [...] de aprovechar todo lo que tienda á establecer, para el futuro, la Escuela Normal mixta, como el medio más eficaz para borrar el abismo de cultura entre ambos sexos; principio que debe aplicarse aquí también para razonar la exigencia del profesorado mixto». Cossío, M. B. «Número y sueldo de los profesores de las Escuelas Normales», *Boletín de la Institución Libre de Enseñanza* [Madrid], núm. 332 (15-12-1890), pàg. 356. L'èmfasi és a l'original. Cossío es preguntava si podia ser convenient establir professorat mixt també a les normals masculines, però considerava que la inferioritat cultural de les dones

El Congrés Nacional Pedagògic celebrat a Barcelona l'any 1888 també va aprovar per àmplia majoria una conclusió que defensava l'exclusivitat del professorat femení a les normals de noies. Una de les participants, Vicenta Janer, va recordar que eren moltes les mestres amb títol, però sense treball, i va proposar «que la enseñanza á la mujer sea dada por la misma mujer. Se demostraría entonces que el hombre ha sabido educarla é instruirla».⁵³

Durant la dècada dels anys vuitanta es van produir diverses remodelacions de l'Escola Normal Central femenina, fruit de l'alternança de partits en el poder. El procés mostra una clara preferència dels liberals pel professorat mixt, mentre que els conservadors es pronuncien a favor de l'exclusivitat femenina, probablement com a estratègia per desfer-se dels professors propers a la ILE.⁵⁴

Mentre se succeïen les reformes de l'Escola Normal Central, a la resta de normals femenines seguia vigent la normativa de l'any 1877 i, per tant, no es permetia el nomenament oficial de professores auxiliars de ple dret. Les antigues ajudantes o segones mestres contractades per les diputacions van continuar exercint, tot i la incertesa del seu futur immediat. Quan alguna diputació demanava permís per nomenar una professora auxiliar, la petició era denegada.⁵⁵ Després de les disposicions de l'any 1889, es va produir un canvi d'orien-

no ho aconsellava. Sobre les raons que justificaven la creació de normals mixtes, vegeu Cossío, M. B. «Número de Escuelas Normales que debe haber en España», *Boletín de la Institución Libre de Enseñanza*, núm. 326 (15-9-1890), pàg. 257-260.

⁵³ *Congreso Nacional Pedagógico. Actas del Congreso Nacional Pedagógico de 1888...*, pàg. 192.

⁵⁴ Els liberals van endegar les remodelacions de 1882 i 1887, els conservadors les de 1884 i 1889. Sobre l'Escola Normal Central femenina, vegeu MELCÓN, J. *La formación del profesorado...*, pàg. 231-243; ANADÓN, J.; FERNÁNDEZ, A. «El profesorado femenino de la Escuela Normal Central de Maestras de Madrid. 1858-1900», *VI Jornadas de investigación interdisciplinaria sobre la mujer. El trabajo de las mujeres. Siglo XVI-XX*. Madrid: Universitat Autònoma de Madrid, Seminario de Estudios de la Mujer, 1987, pàg. 232-241; COLMENAR, C. *Història de la Escuela Normal Central de Maestras de Madrid. 1858-1914*, tesi doctoral, Facultad de Teoría e Historia de la Educación, Universitat Complutense de Madrid, 1988; «Contribución de la Escuela Normal Central de Maestras a la Educación femenina en el siglo XIX (1858-1887)», *Historia de la Educación* [Salamanca], núm. 2, (1983), pàg. 105-112 i «Proyección social de la Escuela Normal Central de Maestras de Madrid durante la Restauración española», *Historia de la Educación* [Salamanca], núm. 8 (1989), pàg. 161-274.

⁵⁵ La documentació consultada sembla indicar que els rectorats i les corporacions provincials eren favorables a la feminització dels claustres de les normals de noies, però les seves peticions en aquest sentit eren desestimades per les altes instàncies educatives. L'any 1886 la Junta provincial de Lleida va sol·licitar la revocació de la normativa de 1877 per tal de poder nomenar professorat exclusivament femení a l'Escola Normal de noies de Lleida. L'escrit, amb data de 27 d'octubre de 1886, es pot consultar a *Asuntos generales. Primera Enseñanza. Lérida. 1836-1897*, lligall 6207. Educació i Ciència. Arxiu General de l'Administració Civil de l'Estat. Alcalá de Henares.

tació i van començar a nomenar-se algunes professores auxiliars.⁵⁶ Finalment, el pla Gamazo de l'any 1898 va establir l'exclusivitat de les professores a les normals femenines i, per tant, va obrir noves portes a la promoció professional de les mestres. La plantilla de professores numeràries de les escoles normals es va veure ampliada, ja que d'una professora —la directora—, es va passar a tres professores numeràries a les normals elementals i cinc a les normals superiors.⁵⁷ Una vegada més, les professores van aconseguir una de les seves fermes reivindicacions.

CONSIDERACIONS FINALS

Aquest recorregut per les restriccions que van patir les mestres durant les primeres dècades de la seva àmplia incorporació al magisteri públic mostra un elevat grau de consciència professional i una fèrria capacitat de fer sentir les seves veus en un àmbit que inicialment es considerava masculí. Ara bé, la persistència a anar ocupant nous espais i anar aconseguint noves fites professionals no va ser una elecció fàcil. El camí que van escollir era ple d'obstacles i animositats. No solament van haver de lluitar contra les discriminacions inicials, sinó que també van haver de fer front als durs retrets de bona part dels seus companys de professió i a l'actitud recelosa d'algunes instàncies educatives. Quan, finalment, les mestres assolien alguna de les seves demandes, les reaccions no acostumaven a ser gaire solidàries. Així, la satisfacció que devien experimentar davant la igualtat salarial es va veure entelada per limitacions importants i per l'actitud rancuniosa d'un sector influent del magisteri masculí, que les va criticar enèrgicament per una suposada manca de solidaritat en no haver demanat augment de sou per a tot el professorat. Com hem vist, l'ex-

⁵⁶ El Reial decret de 16 de setembre de 1889 va declarar en el seu article 7 que el títol de Mestra Normal permetia aspirar a places de directora, professora o auxiliar de totes les normals espanyoles. La forma de proveir aquestes places s'havia de determinar per un reglament que no va arribar a redactar-se. Tot i la manca de concreció pràctica, aquesta disposició, pel fet de ratificar l'aptitud de les mestres amb títol normal, va permetre la incorporació puntual d'algunes professores interines o auxiliars als claustres de les normals femenines. Vegeu ONSALO F. *Manual del maestro. Compendio de legislación de primera enseñanza*. Pamplona: Nemesio Aramburu, 1898, pàg. 590.

⁵⁷ Vegeu el Reial decret de 23 de setembre de 1898 a *Anuario legislativo de Instrucción Pública correspondiente á 1898*. Madrid, J. Baquedano, 1899, pàg. 152-191. Recordem que el pla Gamazo va mantenir la desigualtat salarial entre professors i professores d'escola normal. Sobre els antecedents d'aquesta reforma, vegeu DÁVILA, P. *La honrada medianía. Génesis y formación del magisterio español*. Barcelona: PPU, 1994, pàg. 83-103.

clusivitat a les escoles de pàrvuls i la preferència a les mixtes van anar acompanyades de virulents atacs a la seva credibilitat professional. Per últim, el dret reiteradament exigít a educar les futures generacions de dones, el qual suposava l'obertura d'una nova parcel·la d'intervenció professional molt més apetible per a les noies de classe mitjana que el magisteri primari i tenia una important transcendència simbòlica per a les dones cultes de l'època, tampoc no va ser ben rebut per tot el magisteri. A més, no va anar acompanyat del dret a percebre un salari igual que el dels professors d'escola normal masculina. L'anivellació salarial tenia uns límits que no es volien sobrepassar.

Tot i les dificultats i les actituds receloses, les mestres del segle XIX havien iniciat un camí sense tornada. La seva entrada en una professió fins aleshores considerada d'homes i, sobretot, la seva trajectòria posterior van fer trontollar alguns dels fonaments del discurs de les esferes separades, la mateixa ideologia que havia fet possible la seva inicial i restrictiva incorporació a les escoles de nenes. A final del segle XIX, el model de dona imperant s'havia ampliat considerablement. L'exemple i la tenacitat de les mestres van aconseguir obrir nous horitzons a les seves alumnes, les dones del segle XX.